

ФЕНОМЕН ЖИТТЯ У ФІЛОСОФІЇ АНРІ БЕРГСОНА

У пропонованому дослідженні робиться спроба дослідити феномен життя як одного з ключових концептів філософії Бергсона.

В данном исследовании предпринята попытка исследования феномена жизни как одного из ключевых концептов философии Бергсона.

The analysis of the phenomenon of life in the Bergson's creation is performed in the context of the research. This category is a key concept of his philosophical heritage.

Актуальність пропонованого дослідження обґрунтована не тільки загальним історико-філософським інтересом до творчої спадщини А. Бергсона, але й необхідністю осмислення бергсонівського трактування феномена життя. Філософія А. Бергсона відіграла значну роль у формуванні світогляду поколінь початку ХХ ст. Ідеї вченого є невичерпним джерелом для філософських дискусій та досліджень також в епоху нашої сучасності. Задача, розв'язувана в цьому дослідженні, полягає в систематизованому розгляді основних положень концепції філософії життя А. Бергсона. Слід зазначити, що мета дослідження концепції філософії життя {життю} А. Бергсона полягала, насамперед, у тому, щоб, давши загальну картину його філософських поглядів, дослідити ті аспекти, що безпосередньо стосуються до феномена життя. Цією же настановою автор керувався при доборі матеріалів і залученні відповідної літератури.

Анрі Бергсон вважається одним з основоположників «філософії життя» як філософського напрямку в західноєвропейській філософії кінця ХІХ — початку ХХ століття. Базовою ідеєю його вчення є концепт життя як творчої еволюції, що є результатом єдиного життєвого пориву. У рамках філософського вчення А. Бергсона домінуючою думкою є прагнення побудувати картину світу, що по-новому пояснювала б еволюцію природи і розвиток людини в їхній єдності, витлумачуючи феномен життя як «життєвий потік». У ході побудови своєї концепції філософії життя А. Бергсон бере під сумнів переконливість багатовікових філософських традицій. Зі слів критика його творчості Ф. Гранжана «уся бергсоніанська революція спрямована проти того, що становить есенцію та сам дух традиційної філософії, тобто проти інтелектуалізму» [6, с.24]. А. Бергсон, за Ф. Гранжаном, виходить з настанови, що «розум у силу свого характеру і доступних йому прийомів не здатний проникнути в сутність буття і зрозуміти його зміст» [6, с.21], і намагається відповісти на запитання «Чи приречені ми на вічне небачення великої істини? Чи універсальна істина є лише обман і нісенітниця? Чи вона збагненна іншою, ніж розум, здібністю?» [6, с.21]. Удавшись до критики багатьох філософських і природничих поглядів, А. Бергсон стверджував життя як субстанцію що являє собою цілісність у вигляді потоку. У термінах творчої еволюції А. Бергсона, життя схоже на величезну хвилю, що виходить з єдиного центру. А. Бергсон про «життєвий потік» пише таке: «цей потік, проходячи крізь організовані ним по черзі тіла, переходячи від покоління до покоління, розділювався між видами і роздібнювався між індивідами, нічого не втрачаючи у своїй силі, а скоріше посилюючись у міру прямування вперед» [1, с.40]. А. Бергсон неодноразово підкреслює, що життєвий потік з часом не слабшає, а підсилюється, незважаючи не протистояння з боку матерії.

Почавшись з боязкого зусилля, завдяки закладеній у ньому волі, через роз'єднання, розбіжності в різні боки, прогрес життя прийшов до людства, яке є вінцем творчої еволюції, у якому життя тріумфує, знаходячи волю. Усе життя, на думку А. Бергсона, від початкового поштовху, повинно постати перед філософією як висхідний потік, якому протидіє спадний рух матерії. В одній тільки точці він проходить вільно, захоплюючи за собою перешкоду, що

ускладнить його шлях, але не зупинить його. У цій точці і перебуває людство, тут «наше привілейоване положення! — пише А. Бергсон. Воля і свідомість є синонімами у А. Бергсона, свідомість — це «приховане джерело життя» [4, с.33]. Дослідник бергсонівської творчості К.А. Свасьян дає таку характеристику творчої еволюції: «Нескінченний ритм колоподібного руху, радісна надмірність вільного здійснення, велична панорама безмежного розгортання, пронизана єдиним поривом, що не терпить ніякої перешкоди...» [4, с.80]. Для найбільш адекватного вираження цієї «волі творчої еволюції», втіленням якої є саме життя, А. Бергсон вживає термін «тривалість» [1]. Тривалість є одним з ключових понять в аналізі феномена життя в концепції А. Бергсона. Під тривалістю А. Бергсон розуміє предмет пізнання людського розуму, тобто те, яким чином зовнішній світ з'являється в його очах. В аналізі тривалості як властивості часу А. Бергсон закликав звернутися до «життя нашої свідомості»: адже воно дане нам безпосередньо в нашій самосвідомості, яка показує, що базову сутність психічного життя становить тривалість, тобто безперервна мінливість станів [1]. Тривалість, на думку А. Бергсона, — специфічний атрибут часу, що трактується свідомістю як безперервний «живий» час, що володіє особливою енергією спонтанного пориву. Тривалість є тією характеристикою феномена життя, збагнення якої є найважливішим кроком при спробі досліджувати життя, вважав А. Бергсон. А. Бергсон відзначає, що зі створеного людиною образу часу як часу світових подій не можна «відняти» вплив тривалості як «цілісного потоку», включеного в людське життя. Філософ вважає, що пізнання життя крізь призму тривалості неможливе з використанням інтелекту як гносеологічного інструменту. Розвиваючи цю думку, А. Бергсон відзначає, що тривалість як атрибут свідомості, а значить і життя, можна пізнати, лише озброївшись інтуїцією.

Ідеї А. Бергсона про природу часу співзвучні теорії відносності, що перебувала на початку ХХ ст. у стадії розвитку: тривалість подій і станів — це фундаментальна характеристика часу.

А. Бергсон пише, що в ході творчого, вільного еволюційного процесу життя розділилося на дві гілки — рослин і тварин. Витоки цього розгалуження автор «Творчої еволюції» знаходить у двох різних тенденціях, що проявилися в процесі розгортання потоку. У результаті вищезгаданого поділу, вважає А. Бергсон, частина потоку спрямувала свій хід до створення світу тварин, ваблена прагненням до рухливості, а звідси і свідомості, тоді як друга частина, що прагне до нерухомості і відсутності свідомості, утворила світ рослин. Спираючись на досягнення в галузі біології, А. Бергсон стверджує, що явище життя в рослинах спирається на здатність підтримувати його, використовуючи мінеральні речовини з навколишнього середовища і сонячну енергію. У тварин необхідність відшукувати їжу розвинула в них активність, а згодом і породила свідомість. Філософський контекст такої опозиції у А. Бергсона полягає не в припущенні втручання якоїсь таємничої сили у течію потоку, а у своєрідній, властивій А. Бергсону манері трактування розподілу праці. З позицій А. Бергсона, різні групи істот обирають різні способи добувати необхідний для життя вуглець і азот, таким чином, нервова система у тварин служить своєрідним аналогом хімічного апарату діяльності хлорофіл у представників рослинного світу. При розгляді творчості А. Бергсона в спробі систематизувати його погляди на феномен життя, відразу впадає в око те велике значення, що надавав учений нервовій системі як атрибутів життя. У тваринному світі, за А. Бергсоном, розвиток життя нерозривно пов'язаний з прогресом нервової системи. Подібні ідеї відносно рушійних сил еволюції життя ми знаходимо в працях як вітчизняних (академік В.І. Вернадський), так і закордонних дослідників феномена життя (професор Дана). Обидва з вищезгаданих учених визнавали факт спрямованості еволюційного процесу тваринного світу в бік удосконалювання нервової системи, у якій, незважаючи на тривалі зупинки, ніколи не буває зниження досягнутого рівня [5, с.251]. З філософських позицій, А. Бергсон відзначає, що споконвічна боротьба між життям і матерією, головним чином, складається з внесенням життям у матерію невизначеності у вигляді нервової системи, «...що життєвий поштовх і повинен був, по суті, призвести до створення такого апарату» [1,143]. Стосовно структури світобудови А. Бергсон неодноразово говорить про споконвічне протистояння життєвого потоку і матерії, що становить

собою протилежно життю спрямований рух, життя, пронизуючи матерію, утворює живі організми.

Повертаючись до ролі нервової системи в явищах життя, А. Бергсон тлумачить структуру життєвого потоку по напрямках царства рослин і тварин. Говорячи про царство тварин, А. Бергсон відзначає, що по тенденції нервової діяльності вони спрямовані або до інстинкту, або до розуму. Цими положеннями А. Бергсон відкидає існуючі з часів Аристотеля натурфілософські погляди на три стани живих істот, як на послідовні стадії генезису життєвого потоку (від рослин до тварин з інстинктами, а потім з розумом). А. Бергсон постулює, що зазначений вище розподіл не носить остаточний і абсолютний характер, у кожній гілці потоку залишаються залишки цілого, з якого вона утворилась, лише одна тенденція домінує над іншими.

Аналізуючи нервову діяльність у тварин, включаючи людину, А. Бергсону вдалося виділити ряд ключових ознак, що відрізняють інстинкт від інтелекту. Так, інстинкт природжений пізнавати речі, а інтелект — відносини між ними; інтелект мислить матерію протяжною і діленою, він чітко уявляє собі тільки окреме. Аналізуючи інстинкт і інтелект, А. Бергсон відзначає, що «...інтелект характеризується природним нерозумінням життя. Навпаки, інстинкт відливається за формою життя» [1, с.183]. На думку А. Бергсона, схильність інтелекту мислити кінцевими, чіткими, фіксованими категоріями закріплена у властивості нашої розумової діяльності використовувати мову, при цьому самі слова, що охоплюють який-небудь об'єкт, становлять собою закінчені речі, в ході цього процесу інтелект «...застосовує і тут форми, властиві неорганічній матерії» [1, с.178]. Дослідник творчості А. Бергсона і його сучасник Н.О. Лосський говорить, що «розум... піддає спотворенню картину душевного життя, а саме: 1) підмінює якісні відміни кількісними; 2) розриває душевне життя на безліч станів; 3) за допомогою думки ставить ці стани один поза одного і поруч один з одним... 4) лічить душевні стани» [8, с.22]. Неважко зробити висновок, що такий підхід, шляхом перенесення розумових уявлень про матеріальне зовнішнє середовище на сферу душевного життя, позбавляє безпосередні дані свідомості їх фундаментальних характеристик — недовжини, не кількісності, незліченності.

А. Бергсон метафорично відзначає, що спроба осягнути життя за допомогою інтелекту схожа на спробу скласти враження про красиве місто за великою кількістю його фотографій. А. Бергсон говорить, що жодна тисяча знімків міста не замінить прогулянки по його вулицях, вони лише будуть нескінченно доповнювати один одного. Закладаючи в інтуїцію глибокі пізнавальні можливості, А. Бергсон постулює її як метафізичний інструмент, для якого він дає таке визначення: «Якщо існує засіб опанувати реальністю абсолютно, замість того, щоб пізнавати відносно, поміщатися в неї, замість того, щоб засвоювати точки зору на неї, мати про неї інтуїцію, замість того, щоб робити її аналіз, словом, схоплювати її замість усякого виразу, перекладу або символічного представлення, атож це і буде метафізика» [1, с.1176]. Для того щоб краще усвідомити сутність двох способів пізнання — інтуїції й інтелекту — автор «Творчої еволюції» пропонує концепцію їхнього генезису, відповідно до якої інтуїція заснована на інстинкті, елементарному психобіологічному почутті; інтелект же із самого початку свого розвитку був уже зв'язаний зі свідомістю. Звідси А. Бергсон робить висновок, що інстинкт (інтуїція) — уроджене знання, а інтелект — придбане. Поверхневий розгляд цих позицій може ввести дослідника в оману, давши підстави тлумачити А. Бергсона як абсолютного антираціоналіста, котрий у рівній боротьбі з існуючими філософськими і природничонауковими поглядами на зміну розумові привносить інстинкт у формі інтуїції. Однак більш глибокий аналіз текстів свідчить, що А. Бергсон вважав роботу свідомості комплексною, у якій інстинкт і розум відіграють свої ролі. У перебігу думки вченого ми уловлюємо настрої, що відповідають сформованій у той період соціокультурній обстановці і тенденціям, які панували в науці в цілому та у філософії зокрема. Як бачимо з вищевикладеного, А. Бергсон зумів осмислити масштабність відкриттів у галузі природничонаукових дисциплін, вносячи новий струмінь у розуміння феномена життя. Після песимістичних філософських настроїв А. Шопенгауера і С. К'єркегора, Ніцшевого «життя як

волі влади», в особі А. Бергсона ми зустрічаємо якісно нові погляди на феномен життя, що спираються на сучасні йому досягнення в галузі психології й інших дисциплін. На прикладі його творчої спадщини ми вперше бачимо проникнення раціональних методів в ірраціональні філософські доктрини. За А. Бергсоном, розвиток усього живого йшов одночасно до інстинкту і до інтелекту, інстинкт і інтелект взаємно підсилюють один одного. У підтвердження А. Бергсон говорить, що інстинкт відкриває для розуму обрії, з яких стають видимими безліч задач і проблем, осягнути і вирішити які під силу тільки інтелектові. Ані те, ані інше не зустрічається в чистому вигляді, при цьому одне неможливе без іншого. Речі навколишнього світу споконвічно осягаються інстинктивно, а відносини між ними збагненні лише для розумової діяльності. Філософ У. Карр, один з видатних дослідників А. Бергсона, коментує це в такий спосіб: «Пізнання існує для життя, а не життя для пізнання. Ключ до вирішення проблеми реальності і пізнання лежить не всередині нас, не в розумі, як думають ідеалісти, і точно так само не поза нами, у світі просторових речей, як думають реалісти, — він лежить у житті!» [3, с.9]. Дослідник Н.О. Лосський відзначає, що «якби джерелом знання був тільки розум, то людині було б доступним лише відносне, символічне знання, і від усяких надій на побудову метафізики, що проникає в справжню сутність речей, довелося б відмовитися» [8, с.17]. Інтелект, відповідно до думки А. Бергсона, є для життя лише інструментом, як, наприклад, органи слуху і зору. Розвиваючи цю думку, А. Бергсон стверджує, що інтелект лише дозволяє життю з'являтися перед нами в зручній йому формі образів і понять, якими вона підмінюється. Свідомість інтерпретує безперервні зміни послідовністю подій і станів, просторовими категоріями, при якій спотворюється безпосередня сутність життя, яка полягає в безперервному становленні живої і неживої матерії. А. Бергсон відзначає, що людський розум застосовує для часу просторові категорії — послідовність, подільність і т.д. Звідси і виходить, на думку А. Бергсона, неможливість природничих наук осягнути життя зсередини як творчий процес, адже наука дає лише зовнішнє й обмежене уявлення про реальність і життя. Перебороти цю обмеженість здатна лише філософія.

У рамках зазначеного дихотомічного інстинктивно-інтелектуального трактування роботи свідомості, в А. Бергсона виникає засіб для зняття даних протиріч. Мова йде про його концепт інтуїції, своєрідного метафізичного інструмента. На його аналізі варто зупинитися докладніше. Сам А. Бергсон стверджує, що інтуїція, по суті своїй, являє собою інстинкт, позбавлений практичного інтересу у ставленні до пізнаваного об'єкта. Дослідник Ф. Гранжан у своєму дослідженні «Революція у філософії: вчення Анрі Бергсона» ставить собі питання: «чи можемо ми охопити інстинкт у його чистоті, не змушуючи його пройти крізь форми нашого розуму?» [6, с.24], і відразу дає на нього відповідь: «Так, ми можемо... Інтуїція є усвідомленням інстинкту» [6, с.24]. А. Бергсон «намагається зрозуміти дійсність за допомогою інтуїції, зробити з інтуїції філософське знаряддя, знайти в ній філософський метод» [3, с.31].

Уточнимо для себе глибше, що ж розуміє А. Бергсон під терміном інтуїція. Під цією назвою розуміється глибоке симпатичне почуття зрідненості із зовнішньою дійсністю, проникнення його в речі, збагнення його з позицій життя. У своїх міркуваннях А. Бергсон протиставляє інтелект інтуїції, вважаючи, що інтелект — це знаряддя оперування з матеріальними, просторовими об'єктами, тоді як інтуїція дає людині можливість схоплювати суть «живої цілісності» речей і явищ, побачити безперервність плинного часу замість набору послідовних подій. У підтвердження високого статусу, яким володів час як філософська категорія в рамках філософії життя А. Бергсона, наведемо його рядки: «Усюди, де є життя, можна знайти сліди часу» [1, с.30].

А. Бергсон постулює, що життя — психологічного походження. Воно, на думку А. Бергсона, у вигляді вічного збагачення, розвитку якихось ідеалів, перемагає в боротьбі зі смертю; носії життя гинуть, саме ж життя підтримується, продовжується і розвивається. У цьому русі потік життя ототожнюється ним з потоком свідомості, що тече крізь покоління, дроблячись усередині них на індивідів, тим самим реалізуючи свій творчий, вільний характер. У рамках свого вчення А. Бергсон здійснює глибокий аналіз існуючих на той момент наукових філософських і природничонаукових концепцій генезису життя. У результаті стає очевидним, що його вчення в

деяких своїх положеннях узгоджується з позиціями і неодарвіністів, і неоламаркістів, з концепціями механіцизму і фіналізму і т.д. Однак незмінним залишається факт, що випадає з поля зору багатьох філософів, але привноситься А. Бергсоном в аналіз феномена життя: попередня мислителів наука не враховувала безпосередні дані людської свідомості. Поклавши в основу методу нової філософії аналіз розумових структур і образів, підкріплений інтуїцією як інструментом філософа, А. Бергсон постулює найширші пізнавальні здібності в її рамках, коли «вона не залишила б поза собою нічого... вона взяла б усе, — усе, що дано, і навіть більше, тому що почуття і свідомість, що пробуджують у ній виняткові зусилля, дали б їй більш того, що вони роблять природним шляхом» [1, с.931]. А. Бергсон відзначає, що філософи, озброївшись цим методом укупі з інтуїцією, змогли б створити нехай не єдину філософію, але множину доктрин, об'єднаних одним загальним методологічним напрямком, у яких життя є центральним поняттям. П.П. Блонский з цього приводу висловився так: «Опустимося ж в усередину самих себе! Чим глибше буде розташована та точка, якої ми торкнемося, тим сильніше буде тиск і порив, що випруть нас наверх. Філософська інтуїція є це зіткнення, філософія є цей порив» [7, с.29].

Поміщаючи життя в центр своєї філософсько-світоглядної концепції, А. Бергсон переходить у позицію, у якій втрачає зміст сама постановка багатьох фундаментальних філософських питань. Так, наприклад, питання про буття і ніщо втрачає ґрунт, тому що мислити абсолютне ніщо — значить нічого не мислити, жива дійсність, що відкривається в інтуїції, абсолютна, і її неіснування не можна ані уявити, ані зрозуміти. А. Бергсон позбавляє підстав декартівське питання про дуалістичність світу, коли матерія і дух є дві реальності: інтуїція відкриває нам єдиний світ, а дуалізм є лише пережитком раціонального підходу у філософії. Чи існує свобода волі? А. Бергсон відповідає, що в основі життя лежить творча еволюція, у якій і реалізується воля як її рушійна сила. Розглядаючи життя як послідовність станів і вчинків, впадаючи в уявлення про час в термінах простору, дійсність здається нам строго зумовленою і цілеспрямованою, але, глянувши на життя як на неподільне ціле, на втілення творчого пориву, вона виявляється вільною і непередбаченою. І саме в людині, згідно з А. Бергсоном, воля знайшла максимальну силу, саме людство перебуває на вершині творчої еволюції.

При цьому А. Бергсон екстраполює філософські ідеї творчої еволюції на масштаби Всесвіту, підкріплюючи їх природничонауковим обґрунтуванням: «...життя можливе всюди, де енергія розсіюється в напрямку, зазначеному законом Карно... Життя, безсумнівно, можливе в усіх світах, які знаходяться на всіх зірках» [1, с.282]. Таким чином, А. Бергсон трактує життя як якийсь метафізично-космічний процес. Для нас важливо відзначити, що в А. Бергсона потік життя, який є потоком свідомості за своєю сутністю, не може бути витлумачений лише як земне, планетарне явище, прояви феномена життя, що спостерігаються нами на Землі, є лише відгомонами бурхливого всесвітнього життєвого потоку.

Література

1. *Бергсон А.* Творческая эволюция. Материя и память: Пер. с фр. — Мн., 1999.
2. *Бергсон А.* Длительность и одновременность (по поводу теории Эйнштейна): Пер. с фр. — Петербург, 1923.
3. *Карр У.* Философия Бергсона в популярном изложении: Пер. с англ. — М., 1913.
4. *Свасьян К.А.* Эстетическая сущность интуитивной философии А. Бергсона. — Ереван, 1978.
5. *Вернадский В.И.* Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. — М., 1987.
6. *Гранжан Франк.* Революция в философии: учение Анри Бергсона. Пер. с фр. — М., 1913.
7. *Блонский П.П.* Современная философия. Часть 2. — М., 1922.
8. *Лосский Н.О.* Интуитивная философия Бергсона. 3-е изд. — Петербург, 1922.

Надійшла до редакції 27.06.2006 р.